

Вступ

Націоналізм, колоніалізм, ідентичність

Перш ніж розпочати розгляд теми колоніалізму в російській літературі, потрібно прояснити термінологію. У цій книжці наведено аргументи на користь того, що, на відміну від колоніалізму на Заході, коли національні проблеми часто належали до категорії расових питань і питань заморських завоювань, російський колоніалізм значною мірою спирався на національну ідентичність та експансіоністську політику щодо сусідніх країн. Окрім того, вказано, що необхідно розмежовувати захисний націоналізм, основою якого є захист національної ідентичності, та агресивний націоналізм, спрямований на експорт власної національної ідентичності та завоювання земель, на яких живуть інші. Російський націоналізм є водночас агресивним і захисним, і його агресивний різновид трансформувався в імперські прагнення колонізувати землі, сусідні з етнічними російськими територіями. Очевидно, для того, аби певна територія стала колонією іншої політичної та національної сили, їй не обов'язково підписувати договори про визнання статусу домініону, як це було у випадку багатьох британських колоній. Росія, завоювавши певну територію, включала її до своєї держави або призначала місцеву владу, яка обслуговувала російські інтереси. Російська література брала участь у цьому процесі, впроваджуючи на завойованих територіях наратив російської присутності і витісняючи місцевий порядок денний та історію.

Об'єктами російського колоніалізму були не лише території Середньої Азії та Центральної і Східної Європи, а й Сибіру, Кавказу

та Далекого Сходу. Хоча крах комунізму приніс суверенітет колоніям Росії в Європі та в Середній Азії, у відносинах Сибіру, Кавказу та Далекого Сходу з Москвою нарастають проблеми. З погляду площі та чисельності населення Сибір і Кавказ — це окремі утворення, які можна порівняти з «білими колоніями» Британської імперії, такими як Канада чи Австралія. Передання повноважень органам влади в Сибіру та на Далекому Сході не означає їх повного відокремлення від Москви, і ця книжка не дає жодних рекомендацій, як здійснити процес децентралізації. Її мета — лише показати, що російські письменники сприяли центральній владі в тому, аби не дати периферії змоги говорити власним голосом і розповідати про власний досвід як самоцінний, а не лише як додаток до центру.

У вступі подано огляд різних підходів до націоналізму у ХХ столітті. У першому розділі авторка прагне позиціювати проблему захисту Росією своїх колоніальних домагань у контексті текстуальної політики в самій Росії та за кордоном. Авторка вказує на різницю між колоніалізмом російського та західного зразка і робить спробу показати, що російський колоніалізм виходить за межі загальноприйнятої концептуальної бази наукових студій, присвячених російській літературі. Стандарти, традиції та очікування англomовних наукових досліджень російської літератури не охоплюють інтенсивний пошук самоствердження Росії в її літературних шедеврах. У наступних розділах показано, як російські письменники використовували своє привілейоване становище виразників ідеї імперії, що активно розширювалася, щоби відсунути в тінь інші дискурси і нав'язувати свої «передумки» (якщо скористатися терміном Ганса-Георга Гадамера)⁴¹ читачам російської літератури в Росії та за кордоном. Моя мета полягає радше в тому, щоб привернути увагу до цієї текстуальної перемоги, ніж у тому, щоб написати енциклопедичний огляд російської літератури. В останньому розділі цієї книжки вказано певні ознаки зламу цього процесу, який триває вже протягом кількох століть. Хоча ці зміни мінімальні та їх легко можна придушити, вони все-таки реальні й обнадійливі. Звичайно, мій аналіз має на меті не замінити попередніх досліджень новими, а їх доповнення: не редукцію значення, а його збагачення.

Я усвідомлюю, що одне дослідження не може радикально змінити ставлення до Росії і відносини з нею. Дискурсивне утворення, яке називається Росією, є інтелектуальною реальністю, зміна якої, природно, буде повільною. Англомовні праці, присвячені російській літературі, в яких ігнорується проблема російського колоніалізму та агресивного націоналізму, не зникнуть за один день, оскільки відсутні політичні та культурні інтереси, які підштовхували б до цього. На відміну від постколоніальних територій Азії, Африки та Латинської Америки, які виростили багатьох особистостей, що заявляли про зворотний бік медалі колоніалізму, в колишніх російських домініонах таких голосів украй мало. Коли Червона армія залишила Центральну Європу, визволені країни спрямували свою увагу в інший бік, а колишні радянські республіки надто зайняті порятунком решток своїх економік і суспільств, аби дозволити собі вкладати кошти в постколоніальний дискурс. Хоча російський Далекий Схід здійснював певні рухи в напрямі до незалежності, поки що такі випадки розрізнені і дуже нечисленні⁴². У Російській Федерації наприкінці 1990-х років ні закони, ні соціально-культурні традиції, ні навіть сама мова не можуть легко пристосуватися до антиколоніальних висловлювань. Ця ситуація все ще нагадує часи розквіту імперіалізму на Заході, коли наврод чи хтось зміг би серйозно поставити під сумнів домінування однієї етнічної чи територіальної групи над іншою. Тому я не можу, як літературні критики постколоніального часу, що розглядали колонії західних країн, скористатися науковими дослідженнями, в яких було б описано російські колоніальні ініціативи в Азії та Європі⁴³. Не можу я й спиратися на загальноприйняте розуміння цієї проблеми, бо вона може бути абсолютно чужою для тих, хто не звик розглядати тексти російської літератури як ресурси та допоміжні засоби для поширення імперських завоювань. Тоді як погляди Георгія Вернадського та Ніколая Рязановського сприймаються типовими для раннього американського дискурсу у сфері російської історії, посилення на їхнього сучасника, Яна Кухажевського, найімовірніше, буде відкинуте, оскільки його не вважатимуть адекватним для формування належного образу цієї історії⁴⁴. На ще більш елементарній стадії перебуває дослідження російської

літератури з погляду її колоніального контексту. Досі майже всі уковці, які зробили більш-менш значний внесок у вивчення російського колоніалізму, були політологами⁴⁵.

У 1988 році українсько-американський учений Роман Шпорлюк опублікував свій твір «Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста» (Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List)⁴⁶, у якому доводив, що захоплення інтелектуалів соціалізмом звело Маркса на п'єдестал великого мислителя, тоді як це місце мав би посідати сучасник Маркса Фрідріх Лист. На думку Шпорлюка, праці Ліста краще відповідають пристрастям ХХ століття, ніж тези Маркса про бездержавний і зденационалізований пролетаріат. «Між людиною і людством стоїть нація», — заявляв Фрідріх Лист, оскільки він розробив теорію національного економічного егоїзму, що її так радикально втілювали в життя німці та інші нації.

Хоча думки Ліста і Шпорлюка про націоналізм можуть здаватися вибірковими, вони торкаються проблем, які не втрачають злободенності. Протягом останніх ста років у Європі та інших країнах багато територіальних імперій під впливом ідеї націоналізму перетворилися в мононаціональні держави, втрачаючи в цьому процесі свої національні меншини. Ці меншини утворювали нові держави або поверталися до свого попереднього суверенного статусу⁴⁷. Падіння Радянського Союзу, підживлене подвійною дією сил економіки та націоналізму, посилює етнічні суперечності в імперії росіян, що розпадається на окремі фрагменти⁴⁸.

У тій єдності інтерпретацій, яка існувала в американських університетах наприкінці 1990-х років під час розгляду національного питання, не було місця для епістемологічних тонкощів, на які можна часто натрапити в дискусіях про суспільство та його проблеми. У межах цих інтерпретацій національність нерідко визначається як громадянство. Емілеві Дюркгайму належить теза, що основу суспільного порядку кожної держави становить певний набір загальноновизнаних цінностей і норм, і саме він визначає єдність і цілісність суспільства. Така інтерпретація, яка сягає ще доби Просвітництва, є загальноприйнятою в науковому дискурсі, незалежно від того, чи йдеться про такі різні політичні утворення, як

мононаціональні держави та імперії. І справді, в англійській мові немає значної різниці між словами «держава» і «нація» та, відповідно, між словами «громадянство» та «національність». Однак в Азії, Латинській Америці та континентальній Європі вважається, що національність пов'язана з культурними звичками та пам'яттю людини, тоді як громадянство вказує на громадянське становище (або вибір у разі натуралізації) — належність до сукупності громадян певного політичного цілого. Хоча нерідко ці два поняття збігаються, американські журналісти (для яких джерелом інформації є науковці), переконані, що вони збігаються *завжди*, видають кумедні твердження, на зразок таких, що в Чечні росіяни воювали з іншими росіянами або що в Другій світовій війні загинуло двадцять мільйонів «росіян». Прикладом може бути стаття, яка з'явилася в *Houston Chronicle* 6 вересня 1998 року:

П'ятох озброєних російських моряків було заарештовано в суботу, через кілька годин після того, як їх звинуватили в убивстві охоронця й захопленні 47 заручників у віддаленому північному районі», — повідомила російська інформаційна агенція. За повідомленням агенції «Інтерфакс», під час операції із затримання цих моряків спеціальними групами Федеральної служби безпеки Росії (ФСБ) всіх заручників було визволено неушкодженими; не було завдано шкоди й тим, хто їх захопив. За словами керівника ФСБ Владіміра Путіна, «моряки вимагали літак для переправлення їх до південноросійського регіону Дагестану — неспокоїної території в Кавказьких горах». Криза із заручниками, очевидно, пов'язана з вибухом замінованого автомобіля в столиці Дагестану, який стався у п'ятницю і забрав життя щонайменше 17 осіб. Один з моряків сказав, що серед загиблих міг бути його родич. Про інших було сказано, що вони брали участь у захопленні заручників із солідарності.

У межах семантики націоналізму, яка нині переважає в американських академічних колах, у цій статті немає нічого особливого. Однак під час уважнішого розгляду в цьому тексті стає помітною плутанина, зумовлена і російською колоніальною політикою, і способом формулювання повідомлень ТАРСУ, а також нечутливістю

американського редактора до проблем націоналізму. За даними з інших джерел, суть цієї історії виявилася такою: моряки, про яких ідеться, перебували на Новій Землі — арктичному острові, забрудненому ядерними відходами, на який Радянський Союз і Російська Федерація засилали своїх найбільш непримиренних ворогів (подейкували, саме на Новій Землі помер Рауль Валленберг)⁴⁹;⁵⁰. Людям, які там упродовж кількох місяців зазнають радіоактивного опромінення атомними установками та радіоактивними відходами, загрожує смерть у муках. Вояки, які збунтувалися на Новій Землі, були не росіянами, а дагестанцями, родичами й сусідами повсталих чеченців. Мешканцями Дагестану є неслов'янське мусульманське населення та осілі російські колонізатори. Росіяни підкорили Дагестан у XIX столітті, але їм не вдалося русифікувати цю територію. Дагестан є одним із тих регіонів Російської Федерації, для яких існує висока ймовірність відокремлення від Росії в недалекому майбутньому. У 1990-х роках сутички між причисленою Москвою владою і дагестанськими партизанами не були поодинокими. Кілька районів Дагестану намагалися приєднати до Ічкерії (Республіки Чечня). Вибух, про який ідеться у згаданій статті, був частиною збройної боротьби дагестанців проти росіян та іноді інших дагестанців (населення Дагестану поділене на клани, і колоніальна залежність загострила ворожнечу між ними). Солдати, про яких ішлося, були справді доведені до відчаю думкою про своїх рідних, які загинули у вибуху за дві тисячі кілометрів від них. Однак звичайний читач, побачивши цю статтю, найімовірніше, не подумає про той найважливіший факт, що російський мілітаризм послав членів певної етнічної групи з південного (і повстанського) Дагестану на руйнівне для здоров'я арктичне ядерне звалище на Новій Землі⁵¹. Не знаючи про ці семантичні тонкощі, американський журналіст, який написав цю статтю, долучився до спотворення американського розуміння російського дискурсу та російської політики.

Що стосується націоналізму, то концепції, породжені епохою Просвітництва, неспроможні охопити відмінності між імперіалістичним націоналізмом із його агресивним спрямуванням на підкорення та експлуатацію колоній і захисним націоналізмом,

пов'язаним зі збереженням національних традицій та ідентичності. У межах такої спрощеної матриці «націоналізму» нерідко імперські сили, які контролювали значну частину світу протягом двох останніх століть, не вважають відповідальними за агресивне захоплення територій, тоді як представників колонізованих народів (включно з малими та середніми за розміром європейськими націями) звинувачують в історичних процесах, у яких вони відіграють далеко не головну роль. Надто часто відповідальність за обидві світові війни покладали на «порохову бочку» Східної Європи, а не на зажерливий імперіалізм великих європейських імперій. Нині заведено пов'язувати Французьку революцію з націоналізмом (Революція апелювала до людей, що не мали короля, пробуджуючи націоналістичні почуття замість почуття вірнопідданості)⁵²; разом із тим Дж. Далберг-Ектон вважав, що сучасний націоналізм зародився в часи поділів Польщі, і вказував на руйнівні наслідки «цієї відомої дії, найбільш революційного вчинку старого абсолютизму», що позбавив цілий народ «його права на створення незалежної спільноти». Він звинуватив у виникненні націоналізму радше імперії, ніж революції, і ця теза заслуговує на більшу увагу, ніж їй було приділено⁵³. Елі Кедурі та Ерік Гобсбаум висловлювали погляди, прямо протилежні поглядам Ектона, стверджуючи, що підстав для розпаду багатонаціональних європейських імперій на національні держави не було, бо немає свідчень про «історичну свідомість» націй, які входили до складу цих імперій⁵⁴. Характерно, що згадані науковці не визнавали, що в цих багатонаціональних державах одна нація завжди неунікно панувала, заганняючи інші нації в колоніальну залежність від неї. Так, зокрема, аргумент Кедурі є типовим виправданням майже всіх добре озброєних націоналізмів світу. Він є також антиісторичним, оскільки спирається на припущення про незмінну в часі історичність націй і призводить до виправдання колоніалізму коштом націоналізму. Кедурі є виразником нелюбові Заходу до незахідних культурних і політичних ідентичностей, що, за висловом Ліли Ганді, є наслідком переконання про органічну неадекватність народів, що не належать до західних⁵⁵. Західні вчені іноді з осудом дивляться на зростання постколоніальної національної

свідомості в Азії, Африці та Центральній і Східній Європі, вважаючи, що самоідентифікація, яка ґрунтується на націоналізмі, є якимось різновидом хвороби, якої треба стидатися, від якої винна сторона має щонайшвидше вилікуватися, якщо тільки в неї немає армії та ораторських навичок, необхідних для доведення своєї правоти у світі. Едвард Саїд у своїй книжці «Орієнталізм» (Orientalism) називає багатьох учених, які наводять таку аргументацію⁵⁶. Зрозуміло, що менші нації та нації, які ведуть боротьбу за своє визволення, не можуть конкурувати з сотнями й тисячами книжок, які закарбували осудливе ставлення до визнання їхньої ідентичності в пам'яті освічених людей розвинених країн⁵⁷. У цій риториці неявно припускається, що тоді як позбавлені влади національні групи заслуговують на осуд вже через відмінність своєї ідентичності, сам оцінювач цілком безсторонній і вільний від будь-якого національного почуття. Однак, як це зазначила Маргарет Канован у своїй конструктивній книжці, «переконливість ідеалів сучасної ліберальної демократії залежить від колективної влади, яку забезпечує лояльність різних націй, а така лояльність несумісна із цими ідеалами... Загальні гуманітарні принципи та проекти припускають наявність політичної підтримки, яка формується завдяки солідарності певного роду, хоча забезпечення такої підтримки суперечить самим принципам, що їх впроваджує ця влада»⁵⁸. Інакше кажучи, хоча західні демократії проповідують і підтримують універсалістські ідеали в решті світу, їхня спроможність робити це базується на більшій прихильності та наданні переваг певним мовам і культурам, що походять із Заходу. Професор Канован наводить докази того, що така непослідовність залишилась поза увагою західних політологів.

Ліла Ганді під час обговорення питань націоналізму та фемінізму доводить, що інтерпретація націоналізму, яка сформувалася під впливом ідей Просвітництва, пов'язана з маскуліністю та мужністю, що в них горді європейці були схильні відмовити тим, кого вони колонізували. Британці любили говорити про жіночних бенгальських чоловіків, тим самим словесно применшуючи бенгальський націоналізм⁵⁹. Кажучи ширше, тривіалізація національної ідентичності колонізованих народів була одним